

<https://doi.org/10.31891/PT-2025-1-14>

УДК 316.4

Наталія БЕРЕГОВА

кандидат психологічних наук, доцент,
Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/0000-0002-9856-8547>

e-mail: n_beregova@ukr.net

Алла ШЕРЕМЕТ

кандидат педагогічних наук, доцент,
Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/0009-0008-9067-6747>

e-mail: allasher021069@ukr.net

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА У ПІДЛІТКІВ: ПРИЧИНИ, ПРОЯВИ, ШЛЯХИ ПРОФІЛАКТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ

У статті представлено аналіз психолого-педагогічних досліджень щодо проблеми прояву девіантної поведінки у підлітків. Девіантна поведінка підлітків є однією з актуальних проблем сучасної психології, що викликає занепокоєння суспільства. Висвітлено зміст понять: девіація – як негативні форми відхилень, девіантність особистості – як сукупність засвоєних особистістю асоціальних, аморальних поглядів на життя, які не відповідають соціальним очікуванням та за певний час стають її соціальною позицією, що перешкоджає самоактуалізації особистості, її особистісному зростанню, спричиняє девіантний спосіб життя. Розглянуто основні причини девіантної поведінки, серед яких сімейні, соціальні та особистісні фактори. Досліджено, що на сьогоднішній день найпоширенішими видами девіантної поведінки серед підлітків є: злочинність, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, суїцид. Аналізуються типові прояви девіантної поведінки: агресія, протиправні дії, вживання психоактивних речовин. Особливу увагу приділено методам профілактики та корекції, спрямованим на зниження ризику девіацій у підлітковому віці.

Ключові слова: девіантна поведінка, підлітки, причини, профілактика, корекція, агресія, соціалізація.

Natalia BEREGOVA, Alla SHEREMET

Khmelnitskyi National University

DEVIAN'T BEHAVIOR IN ADOLESCENTS: CAUSES, MANIFESTATIONS, WAYS OF PREVENTION AND CORRECTION

The article presents an analysis of psychological and pedagogical research on the issue of deviant behavior in adolescents. Deviant behavior among adolescents is one of the pressing problems in modern psychology, raising concerns in society. The concepts are clarified as follows: deviant behavior is understood as a system of actions that deviate from generally accepted norms (norms of mental health, law, culture, morality, etc.); deviation is seen as negative forms of deviations; and deviant personality is defined as a set of asocial and immoral views internalized by an individual, which do not meet social expectations and eventually become the individual's social position, hindering self-actualization, personal growth, and leading to

deviant lifestyle. The relationship between age-specific features of adolescence and manifestations of deviant behavior is explored. It is demonstrated that during this period, adolescents face numerous challenges, such as identity crises, the need for recognition, and the search for their own «self».

The article examines the main causes of deviant behavior, including family, social, and personal factors. It is established that the most common types of deviant behavior among adolescents today include criminal activity, alcoholism, drug addiction, substance abuse, and suicide. Deviant behavior negatively impacts the socialization process of youth, reduces the quality of life for adolescents, creates conflicts in families and schools, and fosters the development of asocial tendencies. Typical manifestations of deviant behavior, such as aggression, illegal actions, and the use of psychoactive substances, are analyzed. Special attention is given to prevention and correction methods aimed at reducing the risk of deviations during adolescence.

Preventive work is based on studying the causes of behavioral deviations, planning preventive measures through pedagogical diagnostics, and considering the specific characteristics of schools and group development. In psychocorrectional work, cognitive, emotional-volitional methods, and behavioral methods are employed to address deviant behavior effectively.

Keywords: deviant behavior, adolescents, causes, prevention, correction, aggression, socialization.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Девіантна поведінка підлітків є однією з найважливіших соціально-психологічних проблем сучасності, що значною мірою впливає на формування особистості молоді та стан суспільства в цілому. Зростання випадків асоціальної поведінки серед підлітків, таких як агресія, вживання психоактивних речовин, злочинність та інші девіації, викликає серйозне занепокоєння у батьків, педагогів, психологів і громадськості. Важливість вивчення цієї проблеми зумовлена необхідністю своєчасного запобігання та корекції девіантної поведінки, що дозволить мінімізувати ризики соціальної дезадаптації та створити умови для гармонійного розвитку молоді. Без належної уваги та втручання девіантна поведінка може закріпитися, перетворившись на стійкий стиль життя. Це потребує розробки та впровадження ефективних профілактичних та корекційних заходів, які б допомогли запобігти погіршенню ситуації.

Аналіз досліджень та публікацій

Ряд сучасних дослідників займалися питаннями прояву девіантної поведінки у підлітків. Так, чинниками девіантної поведінки в підлітковому віці займалися В. Менделевич, О. Бондарчук, Л. Виготський, Н. Максимова, Л. Міщик, З. Білоусова, Л. Шнейдер, Р. Мертон та інші [1; 2; 3; 4; 5].

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає в дослідженні причин, проявів та наслідків девіантної поведінки у підлітків, а також розробка та обґрунтування ефективних шляхів профілактики та корекції.

Виклад основного матеріалу

Підлітковий вік є важливим етапом формування особистості, що супроводжується значними фізіологічними, емоційними та соціальними змінами. У цей період підлітки стикаються з численними викликами, такими як криза ідентичності, потреба у визнанні, пошук власного «Я». Проте складність адаптації до нових умов життя та вплив несприятливих факторів можуть призводити до виникнення девіантної поведінки.

Девіантна поведінка серед підлітків, що включає агресію, протиправні дії, вживання психоактивних речовин та інші форми соціальних відхилень, є не лише індивідуальною проблемою, але й серйозною загрозою для суспільства. Вона негативно впливає на процес соціалізації молоді, знижує якість життя підлітків, створює конфлікти у родині та школах, а також сприяє виникненню асоціальних тенденцій. Сучасна психологія та педагогіка пропонують різноманітні методи роботи з підлітками, проте ефективність цих підходів значною мірою залежить від розуміння причин і механізмів виникнення девіантної поведінки.

Щодо визначення поняття девіантна поведінка, то більшість дослідників сходяться у визнанні необхідності розглядати його – як систему вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятої норми (норми психічного здоров'я, права, культури, моралі тощо) [1].

У перекладі з латинської «девіація» означає відхилення. Негативні форми відхилень – це не випадкові факти, а процеси, що набули певного поширення в суспільстві. Слід зауважити, що не завжди просто класифікувати той або інший вчинок, як девіацію [5].

У зв'язку з цим М. Андреев [1] стверджує, що девіантність особистості – сукупність засвоєних особистістю асоціальних, аморальних поглядів на життя, які не відповідають соціальним очікуванням та за певний час стають її соціальною позицією, що перешкоджає самоактуалізації особистості, її особистісному зростанню, спричиняє девіантний спосіб життя.

На сьогоднішній день найпоширенішими видами девіантної поведінки серед підлітків є: злочинність, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, суїцид [3].

На думку О. Бондарчук [2] девіації у поведінці можуть трактуватися як позитивні, так і негативні.

У разі позитивних девіацій йдеться про нестандартну особистість, для якої характерними є оригінальні, творчі ідеї, що мають суспільну значущість і, загалом, свідчать про успішний процес соціалізації, та відіграють позитивну роль у прогресивному розвитку суспільства.

Негативні девіації поведінки пов'язані з тим, що особистість не засвоює позитивного соціального досвіду, і не може адаптуватися до моральних цінностей і норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства, хоча й може досить добре знати ці норми.

У цьому випадку процес соціалізації особистості є порушеним, що проявляється у незбалансованих психічних процесах, не адаптованості, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді уникання морального і естетичного контролю за власною поведінкою, яка стає соціально дезадаптованою.

Існують різноманітні взаємопов'язані фактори, що обумовлюють генезис девіантної поведінки [2].

Індивідуальний фактор, який діє на рівні психобіологічних передумов девіантної поведінки та ускладнює соціальну і психологічну адаптацію індивіда.

Педагогічний фактор, що виявляється в дефектах шкільного, сімейного та трудового виховання.

Психологічний фактор який розкриває несприятливі особливості взаємодії індивіда з оточенням і який проявляється в активно-вибірковому ставленні індивіда до середовища, до норм та цінностей, до психолого-педагогічного впливу та саморегуляції своєї поведінки.

Соціальний фактор визначається соціальними, економічними, політичними та іншими умовами існування суспільства.

Наведені чинники фатально не зумовлюють девіантну поведінку особистості. Разом з тим за несприятливих умов попереднього етапу розвитку вони можуть стати підґрунтям для виникнення різноманітних поведінкових девіацій. При цьому слід урахувати, що для підлітка значущими стають, насамперед, стосунки з однолітками, в очах яких він бажає ствердити себе. Якщо це не вдається, підліток може шукати інші кола спілкування, часто з асоціальною спрямованістю, стати «важким».

На думку В. Менделевич [4] девіантна поведінка обумовлена двома основними чинниками:

1) поведінка, що суперечить соціальним, культурним та правовим нормам (зовнішній фактор);

2) поведінка яка проявляється у вигляді порушення психічних процесів, адаптації та самоактуалізації індивіда (внутрішній фактор).

Психологічні причини девіантної поведінки підлітків також розподіляються на зовнішні (виявляються в недоліках сімейного та шкільного виховання) та внутрішні (пов'язані з наявністю певних характеристик індивіда, що ускладнюють процес його соціалізації). Внутрішні психологічні чинники включають наявність у людини психопатії або акцентуації окремих рис характеру [5].

Ці відхилення виражаються в нервово-психічних захворюваннях, психопатіях, неврастеніях, межованих станах, що підвищують збудливість нервової системи і які обумовлюють неадекватні реакції.

До внутрішніх психологічних проявів девіантної поведінки особистості відносять:

1) психологічні бар'єри (неадекватна самооцінка, низький рівень механізмів саморегуляції, деформація моральних норм, некритичність мислення);

2) духовні проблеми (відсутність або втрата сенсу життя, переживання внутрішньої порожнечі, блокування самореалізації духовного потенціалу тощо);

3) порушення ціннісно-мотиваційної сфери – несформовані або редуковані моральні цінності (совість, відповідальність, чесність), переживання девіантних цінностей, ситуативно-егоцентричну орієнтацію, фрустрованість вищих потреб, внутрішні конфлікти, малопродуктивні механізми психологічного захисту;

4) емоційні проблеми – тривога, депресія, переживання негативних емоцій, алекситимія (ускладнення в розумінні своїх переживань і невміння сформулювати їх словами), емоційне огрубіння (втрата здатності визначити доцільність, доречність тих чи інших емоційних реакцій тощо);

5) викривлення у когнітивній сфері – стереотипність, ригідність мислення, неадекватні установки, обмеженість знань, наявність забобонів;

6) негативний життєвий досвід – наявність шкідливих звичок, психічних травм, досвіду насильства, соціальну некомпетентність тощо.

На думку більшості дослідників, у виникненні та розвитку девіантної поведінки особливо велику роль відіграють особливості локусу контролю і рівень самоповаги особистості, які актуалізуються в підлітковому віці. Тобто низька самоповага переживається як

психотравмуючий стан, якого підліток хоче позбутися. В результаті це спонукає його до вчинків, у яких він прагне підвищити рівень самоповаги, долаючи виявлені недоліки [2].

За результатами дослідження девіантної поведінки підлітків, Н. Максимова звернула увагу на те, що різні форми поведінки, які відхиляються від норми, є наслідком недостатнього засвоєння індивідом позитивного соціального досвіду [4].

Необхідно зазначити, що девіантна поведінка спостерігається у підлітків частіше, ніж у інших вікових групах. Відомий психолог Л. Виготський головною причиною девіантної поведінки вважав труднощі підліткового періоду з його інтенсивним анатомо – фізіологічним та психологічним розвитком, підвищеною збудливістю, вразливістю, неузгодженістю психічних процесів [5].

Крім вікових, прояви девіантної поведінки підлітка мають також і гендерні особливості. Так, можна констатувати певну своєрідність прояву агресії залежно від статі: чоловіки частіше демонструють вищі рівні прямої та фізичної агресії, тоді як жінки – непрямой і вербальної [2].

Такі прояви адиктивної поведінки, як харчова залежність більш властиві жінкам, гемблінг та вживання наркотиків – чоловікам. Завершені суїциди частіше зустрічаються у чоловіків після 40 років.

Існують злочини, характерніші для жінок, зокрема, проституція, вбивство власних дітей, крадіжки в магазинах. Чоловіки частіше відбувають покарання за тілесні ушкодження, вбивства, розбій, викрадення автомобілів тощо.

Л. Шнейдер [3] виділяє дві категорії девіантної поведінки:

1. Поведінка, яка відхиляється від норм психічного здоров'я, передбачає наявність реальної або прихованої психопатології (астеніки, шизоїди, епілептоїди, особи з акцентуацією характеру).

2. Поведінку, яка порушує певні соціальні та культурні норми, особливо правові і проявляється у вигляді правопорушень та злочинів. Відповідно така поведінка називається делінквентною (протиправною) та кримінальною.

У дослідженнях В. Менделевича [1] глумачаться інші типи девіантної поведінки:

1. Адиктивна поведінка – одна із форм деструктивної поведінки, яка виражається у прагненні відійти від реальності шляхом зміни власного психічного стану через вживання ПАР. Суть такої поведінки полягає у тому, що людина свідомо намагається штучним шляхом (алкоголь, наркотики, лікарські препарати, токсичні речовини

тощо) змінити свій психічний стан, що створює ілюзію безпеки, відновлення рівноваги.

2. Патохарактерологічна поведінка – обумовлена патологічними змінами характеру, які сформувалися в процесі виховання(акцентуації характеру).

3. Психопатологічна девіантна поведінка – ґрунтується на психопатологічних симптомах і синдромах, що є проявами певних психічних захворювань.

Отже, причини виникнення девіантної поведінки можуть бути досить різними, всі вони залежать, як від біологічних так і від соціальних умов, а також самої особистості, яка постійно розвивається. Девіантна поведінка включає в себе досить велику кількість визначень її типів, які досить негативно можуть впливати на психічне та фізичне здоров'я особистості, що супроводжується різними негативними наслідками.

Спосіб життя, спрямованість учинків підлітків з девіантною поведінкою вимагають корекційної роботи щодо запобігання та профілактики порушень ними норм моралі та права.

Профілактика спрямована проти тих явищ соціального життя, які детермінують порушення норм моралі, і виступає як один із засобів правильної соціальної орієнтації людей, стимул суспільно значущої поведінки [3].

Функції профілактики багатогранні:

1. Діагностична (виявлення причин і факторів відхилень у поведінці).
2. Реабілітуюча (перевиховання, подолання негативних проявів).
3. Координуюча (координація зусиль усіх зацікавлених виховних інститутів у попередженні і подоланні асоціальної поведінки).
4. Прогностична (передбачення можливих негативних проявів у поведінці).

Профілактичні заходи можна поділити на три типи [1]:

Первинна профілактика – соціальна профілактика, спрямована на збереження і розвиток умов, що сприяють здоров'ю, збереженню життя підлітків, та попередження негативних наслідків.

Вторинна профілактика. Її завданням є якомога раніше виявити негативні зміни в поведінці підлітка, що дає можливість також попередити їх подальший розвиток.

Третинна профілактика – цілеспрямована профілактика правопорушень підлітків – сукупність заходів, спрямованих на

попередження переходу відхилень у поведінці у більш важку стадію, вона є індивідуальною.

Профілактична робота будується на базі вивчення причин відхилень у поведінці, планування профілактичної роботи на основі педагогічної роботи та педагогічної діагностики, урахування специфіки школи та розвитку колективу.

Психологічний аспект профілактичних дій педагога полягає у встановленні довірливих стосунків із важко вихованими дітьми, реалізації соціально-значущої мети – в охороні прав дитини, що складає основу для гуманістичних умов виховання [2].

З існуючих соціально-психологічних методик для психокорекції важко вихованих підлітків застосовують індивідуально раціональну терапію й групову недирективну терапію. Допоміжне значення має аутогенне тренування, яке можна використати з метою усунення реакції страху чи невпевненості в собі або надлишкової напруженості [5].

Корисним засобом соціально-психологічної підтримки підлітків є тренінг із вирішенням проблем, зорієнтований на передавання загальних навичок, які допоможуть їй вирішувати життєві проблеми, що стають на заваді рішенню підлітка змінити своє життя.

Таким чином, психокорекційна робота будується на використанні когнітивних (формування здатності до аналізу ситуації, своїх переживань, до логічного пошуку шляхів розв'язання конфліктів неагресивними методами), емоційно-вольових (рольове розігрування критичних життєвих ситуацій; навчання конструктивним формам поведінки) та поведінкових (оволодіння техніками саморегуляції для стримування небажаних поведінкових імпульсів) способів корекції.

Методами роботи можуть бути: групові дискусії, рольове програння моделей бажаної поведінки, психогімнастика, ауторелаксація. Ці методи спрямовані на: розвиток групи або особи, розвиток уміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, розуміти інших людей, обирати та реалізувати адекватні форми спілкування, розвиток внутрішньої і зовнішньої свободи; підвищення самооцінки, впевненості у собі; розвиток уяви, уміння нестандартно, оригінально мислити; підвищення пошукової активності орієнтації на активну позицію.

Вищезазначені методи є системою спеціально організованої інтенсивної дії, яка допомагає вирішити багато актуальних проблем життєдіяльності людини та використовується для засвоєння нової або корекції старої поведінки [3].

Ефективність корекції девіантної поведінки залежить від низки умов та факторів, серед яких: формування об'єму, глибини, дієвості

знань про моральні цінності; принципів та норм поведінки; формування правомірності та визначеності ставлення до моральних норм; гуманного ставлення до людини; формування характеру моральних переживань, пов'язаних із нормами чи відхиленнями від них; формування морально-вольових спонук до реалізації моральних вчинків; свідомого морального обґрунтування вибору; розвиток здатності здійснювати моральні дії, проявляти відповідальне ставлення до дійсності; вміти оцінювати поведінку сучасників з позиції чинних норм [2].

Отже, існує ряд різних психокорекційних, профілактичних та реабілітаційних заходів, що створюють усі сприятливі умови та методи для того, щоб подолати соціально-небажанні форми поведінки, які у більшій мірі насамперед стосуються підлітків та негативно впливають на їхнє життя та соціальний статус у суспільному середовищі. Серед різних методів корекції і терапії девіантних форм поведінки у підлітків перевага надається груповій психотерапії.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Девіантна поведінка підлітків є складним і багатфакторним явищем, яке потребує глибокого аналізу та всебічного підходу до його вивчення. Основними причинами виникнення девіантної поведінки є несприятливі сімейні умови, вплив негативного соціального оточення, особистісні кризи та недоліки у вихованні. Найпоширенішими проявами девіацій у підлітків є агресія, протиправні дії, зловживання психоактивними речовинами та ризиковані форми поведінки, які не лише шкодять самій особистості, а й створюють небезпеку для соціального середовища. Профілактика девіантної поведінки вимагає системного підходу, який включає роботу з родинами, формування здорового соціального середовища та розвиток емоційної стійкості у підлітків. Корекційні заходи мають базуватися на індивідуальному підході та враховувати вікові, психологічні та соціальні особливості підлітків.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці та впровадженні ефективних програм психологічної підтримки підлітків з девіантною поведінкою. Особлива увага має бути приділена розвитку стратегій профілактики та корекції підліткових девіацій.

Література

1. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки. К. : Курс лекцій, 2006. 88 с.

2. Власова О.І. Педагогічна психологія. Методи психокорекції осіб з девіантними ознаками. Київ, «Либідь», 2005. 304 с.
3. Зайцева З.Г. Школа та важковиховані підлітки. К. : «Радянська школа», 1991. 23 с.
4. Маліхіна Т. Психолого-педагогічна робота з попередження аморальної поведінки підлітків. *Рідна школа*. 1999. №9. С. 50-53.
5. Холковська І.Л. Корекційна педагогіка. Вінниця, 2007. С. 87-91.

References

1. Bondarchuk, O. I. (2006). *Psykhohihiia deviantnoi povedinky* [Psychology of Deviant Behavior]. Kyiv: Kurs lektsii.
2. Vlasova, O. I. (2005). *Pedahohichna psykhohihiia. Metody psykhoroeksii osoby z deviantnyu oznakamy* [Pedagogical Psychology: Methods of Psychocorrection for Individuals with Deviant Characteristics]. Kyiv: Lybid.
3. Zaitseva, Z. H. (1991). *Shkola ta vazhkovykhovani pidlitky* [The School and Difficult Adolescents]. Kyiv: Radianska shkola.
4. Malikhina, T. (1999). *Psykhologo-pedahohichna robota z poperedzhennia amoralnoi povedinky pidlitkiv* [Psychological and Pedagogical Work on Preventing Immoral Behavior in Adolescents]. *Ridna shkola*, (9), 50-53.
5. Kholkovska, I. L. (2007). *Korektsiina pedahohika* [Correctional Pedagogy]. Vinnytsia.